

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.2/7

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.17>

А. В. Градецький

orcid.org/0000-0002-1039-4635

кандидат юридичних наук, доцент,

*начальник кафедри бойового та логістичного забезпечення
Київського інституту Національної гвардії України*

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ТА УМОВИ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ

Постановка проблеми. Вплив покарання на злочинність завжди викликав дискусії у науковому середовищі та практичній діяльності. Це питання і наразі залишається одним з актуальних у правовій науці.

«Злочинність», «покарання» та «запобігання злочинності» є базовими складовими кримінальної політики держави. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю визначає стратегію і тактику, принципи, основні завдання, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, засоби їх досягнення. Діяльність держави щодо запобігання злочинності також передбачає створення відповідних передумов, тобто необхідної соціальної бази, за допомогою якої можна послабити криміногенний потенціал суспільства.

У системі запобіжних заходів певне місце посідає покарання як необхідний засіб охорони суспільства від злочинних посягань. Запобіжний вплив здійснюється як за допомогою загрози покаранням, яка міститься в санкції будь-якої кримінально-правової норми Особливої частини Кримінального кодексу України, так і шляхом його реалізації, тобто примусового впливу на осіб, вже визнаних винними у вчиненні злочину [1, с. 66–72].

Аналіз досліджень проблеми. Дослідженню кримінально-правових засобів запобігання злочинності, зокрема інституту покарання, присвятили свою увагу С.В. Бородин, В.В. Голіна, М.М. Голоднюк, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, В.М. Дрьомін, О.О. Дудоров, А.Е. Жалінський, А.П. Закалюк, В.С. Зеленецький, О.М. Костенко, В.О. Навроцький, Є.С. Назимко, А.П. Тузов, Є.В. Фесенко та інші.

Метою статті є дослідження кримінально-правового впливу на злочинність та визначення умов підвищення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. Важливість інституту покарання зумовлюється тим, що безпосереднім і головним його призначенням є боротьба зі злочинністю, її запобігання і хоча б часткове зменшення.

Під покаранням розуміють негативну оцінку злочинця і його діяння з боку держави і суспільства, захід державного примусу, що призначається від імені держави до особи, визнаної у встановленому законом порядку винною у вчиненні кримінального правопорушення, полягає в передбачених кримінальним законом позбавленні і обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання – не просто негативна санкція кримінально-правової норми, а один із найважливіших правових інститутів, що має комплексний характер. Виходячи з розуміння функцій покарання, теорія кримінального права розглядає покарання як: правовий інститут, форму реалізації кримінальної відповідальності, як засіб запобігання злочинам тощо [2, с. 50].

Кримінальне покарання відіграє роль найбільш поширеного кримінально-правового заходу, який застосовується державою з метою запобігання злочинності. Попереджувальна (превентивна) роль покарання полягає в тому, що за допомогою примусового впливу на засудженого, він та інші особи утримуються від учинення злочинного посягання в майбутньому. Застосування заходів державно примусового впливу до особи «настроює» її проти нових правопорушень (спеціальна превенція). Крім того, можливість застосування заходів державно-примусового впливу сприяє виробленню в особі мотивів до неухильного дотримання юридичних норм (загальна превенція) [3, с. 332].

Цілком справедливою видається думка, висловлена С. Познишевим про те, що кримінальне покарання має на меті запобігання злочинам шляхом фізичного утримання злочинців та психологічної протидії злочинам з боку інших членів суспільства [4, с. 260]. Таким чином, кримінальне покарання переслідує ціль не тільки вплинути на конкретну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а й розраховане на досягнення більш стратегічної мети – зниження власними засобами криміногенного потенціалу і його злочинних проявів у суспільстві шляхом

застосування кримінального закону, що є специфічною складовою спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. До того ж наявність караності як ознаки кожного злочину, а також реальне застосування покарання сприяє профілактиці злочинності на всіх її рівнях і у всіх її проявах [1, с. 26].

Покарання є ефективним, якщо воно здатне досягти цілей, сформульованих у кримінальному законі. У сучасному законодавстві про кримінальну відповідальність цілі покарання визначені у ст. 50 Кримінального кодексу України «Поняття покарання та його мета». В частині 2 цієї статті зазначено: «Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [5].

Обґрунтований та виважений підхід до визначення конкретного виду та розміру покарання, інших правових наслідків, які наставатимуть для особи у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення, може забезпечити досягнення балансу між усіма цілями покарання під час його призначення. Обґрунтованість правозастосовних рішень у сфері визначення ступеня караності діянь є не тільки важливим засобом боротьби зі злочинністю, а й запорукою зміцнення правопорядку і запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень засудженими та іншими особами.

Покарання має бути об'єктивним та доцільним. Занадто м'яке покарання може породити почуття безкарності та свавілля. Правова система держави має забезпечувати баланс між суворістю та м'якістю заходів реагування на порушення найбільш суворих – кримінально-правових заборон. Водночас покарання, яке призначається особі, має бути справедливим. Призначення несправедливих покарань не може визнаватися таким, що відповідає основоположним цілям покарання. Певний вид та міра покарання повинні відповідати вимогам необхідності та достатності. Тобто ці санкції мають максимально вирішувати завдання відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень, і водночас не бути надмірно суворими. Завдання законодавця – встановити правильний баланс між ступенем суспільної небезпеки злочину та покаранням, яким передбачено вид та розмір кари.

При призначенні покарання слід враховувати його доцільність.

Доцільність показує, якою мірою обране покарання сприяє досягненню бажаного результату.

Покарання, безумовно, має бути невідворотним. Саме цей принцип може знизити

рівень злочинності особливо помітно. На думку Т. Денисової, загальна превенція досягається: невідворотністю покарання; наявністю в кримінальному законодавстві санкцій; судовим розглядом справи; публічністю вироку; правовою пропагандою; високим рівнем правової культури тощо [4, с. 69].

Більшість злочинців практично впевнені у своїй безкарності. Звичайно, це негативно позначається на процесі запобігання кримінальним правопорушенням. Запобіжний вплив норм кримінального права буде підвищуватися тією мірою, якою суспільство буде усе більше переконуватися, що вони дійсно застосовуються в судовій практиці і винні засуджуються до справедливих мір кримінального покарання. Загальноновизнано, що неминучість відповідальності має більше значення для запобігання злочинам, ніж суворість каральних заходів [6, с. 154].

Ефективність призначення покарань прямо залежить від диференційованої оцінки кримінального правопорушення. Стосовно осіб, які вчинили кримінальний проступок, що не становить великої суспільної небезпеки, повинні застосовуватися покарання, не пов'язані з позбавленням волі, заходи громадського впливу тощо. І навпаки, при вчиненні злочину справедливішим є призначення судом більш суворого покарання, оскільки у цьому діянні виявляється стійка антигромадська установка особи, для нейтралізації якої потрібне тривале її виправлення і перевиховання.

Надаючи оцінку ефективності покарання, критерієм має бути позитивна поведінка особи після звільнення від покарання. Показниками цього критерію є статистичні дані про те, як поведуть себе особи, які були звільнені, чи повернулися вони до суспільно корисної діяльності, чи сумлінно відносяться до праці, чи дотримуються законів і соціальних норм співжиття в суспільстві. Проте існує недосконалість цих показників, оскільки в статистичних даних не відображаються дані про характер поведінки звільнених від різних видів покарань, за виключенням повторного вчинення кримінального правопорушення. До речі, І.І. Карпець, М.О. Стручков, А.В. Шидловський та ін. зазначають, що основними критеріями ефективності покарання є рівень рецидиву вчинення злочину (для спеціальної превенції) і рівень первинної злочинності (для загальної превенції) [7, с. 243–248].

Втім, А.П. Козлов висловлює думку, що між ефективністю превентивного впливу кримінального закону і рівнем злочинності, у тому числі рецидивної, немає прямої залежності. Він зазначає, що залишається неясним, чому деякі вчені спираються на рецидив як достовірний показник

досягнення чи недосягнення мети спеціальної превенції. Адже наявні умови соціальної дійсності можуть суттєво деформувати елементи виправлення, закладені покаранням. І тоді рецидив буде свідчити не про неефективність покарання, а про переважний вплив соціальних умов [6, с. 154–160].

Отже, в науковій літературі пропонуються критерії оцінки ефективності покарання, однак єдиного підходу, яким саме чином визначати дану ефективність, на сьогоднішній день немає. Крім того залишається відкритим питання ефективності кримінальних покарань як у світовому вимірі, так і в масштабах України. Можна констатувати, що наразі немає абсолютно ефективного кримінального покарання, або поєднання таких покарань. В тому числі по причинах відірваності теорії і законодавства від соціальних і правових реалій життя [8, с. 95–97].

У сучасній криминології та науці кримінального права дедалі більше стає популярною теза про «кризу кримінального покарання». Сьогодні багато в чому кризу інституту покарання пов'язують з її неефективністю, неможливістю стратегічно та інституційно зменшити рівень злочинності, обґрунтовується необхідність його докорінної модернізації. Незважаючи на зміни в каральній політиці багатьох держав, розширення застосування альтернативних позбавленню волі покарань, кількість «тюремного населення» за останні 15 років у світі зросла на 25–30%, а коефіцієнт ув'язнених у світі становить 144 на 100000 осіб. Серед країн-лідерів за кількістю ув'язнених: США (716 на 100000 населення), Куба (510 на 100000 населення), Росія (475 на 100000 населення)» [9, с. 71–85].

Лише одним покаранням не обмежується запобіжна роль кримінального законодавства, оскільки реальний запобіжний вплив справляють не окремо взяті нормативні приписи (наприклад покарання), а цілі комплекси нормативних положень, до складу яких входять норми не тільки кримінального законодавства, а й ті норми інших галузей права, що регулюють процедуру притягнення до кримінальної відповідальності з її подальшими негативними наслідками [2, с. 53].

Досліджуючи ефективність кримінального покарання необхідно також розглядати ефективність кримінально-правових норм про покарання.

Роціна І.О. аналізуючи ефективність норм кримінального права в запобіганні злочинності вказує, що законодавець, приймаючи ту чи іншу норму кримінального права, має на меті певну суспільно корисну мету – отримати максимально позитивні результати в регульованій нею сфері

суспільних відносин і для цього споряджає її можливостями забезпечити досягнення наміченої мети. Якби не ця властивість, законодавство було б безцілним. Отже, ефективність норми кримінального права у запобіганні злочинам повинна визначатися тим, наскільки її застосування сприяє досягненню мети, яка поставлена перед правовим регулюванням відповідних суспільних відносин. Що ж стосується самої мети, то вона досягається тим, що не вчиняються злочини, за які ця норма встановлює відповідальність [10, с. 97–98].

Вивчення ефективності норм кримінального права у запобіганні злочинності дуже важливе для: а) вибору найбільш соціально доцільного заходу впливу на особу, яка вчинила злочин; б) подальшого вдосконалення кримінального законодавства; в) поліпшення діяльності державних органів і громадськості у запобіганні злочинності.

Однією з умов підвищення ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням є обов'язкове прогнозування наслідків прийняття норм кримінального права. Прогнозування можливостей норм кримінального права, що приймаються – це також один із складових елементів ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням. Між тим, необхідно аналізувати і прогнозувати ефективність норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням, які ще не прийняті, а повинні бути прийняті [11, с. 58]. Якщо ж ефективність норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням аналізувати тільки після їх видання, що, на превеликий жаль, у теперішній час і відбувається в Україні, то користі від цього не так вже багато. Ю.В. Баулін зазначає, що законодавство повинно адекватно і своєчасно реагувати на зміни у злочинному середовищі й у сфері протидії злочинності, тобто бути динамічним [12, с. 97].

До складових елементів ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням слід віднести: відображення в нормі волі народу та основних напрямів політики держави; чітке визначення мети прийняття норми; повноту відображення в нормі кримінального права особливостей злочинності сучасного періоду; прогнозування – наскільки ефективною виявиться запропонована норма або норма, що проектується; урахування при прийнятті норми економічних, політичних, ідеологічних та інших соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві; відображення в нормі об'єктивних потреб і можливостей суспільства; своєчасність і повноту застосування норми; дотримання законності при

застосуванні норми; стан рецидивної злочинності; порівняння результатів застосування норм з їх безпосередньою метою; системний підхід до підвищення ефективності норм у запобіганні кримінальним правопорушенням; належну підготовку виконавців, які реалізують норму; відповідність покарання суспільній небезпеці кримінального правопорушення; аналіз правозастосовної діяльності у запобіганні кримінальним правопорушенням; урахування передбачуваних (планових) і фактично здійснених витрат пов'язаних із застосуванням норми; дослідження норм кримінального права, які найкращим чином забезпечили охорону та розвиток суспільних відносин у нашій країні та використання методів їх регулювання, форм і рамок при прийнятті нових норм кримінального права; передбачення в бюджеті країни на кожен рік відповідної статті витрат на це дослідження [4, с. 107].

Висновки. Виходячи з наведених основних складових елементів ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням, ми доходимо висновку, що під ефективністю норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням слід розуміти їх здатність забезпечити досягнення конкретної мети, яка поставлена законодавцем перед тією або іншою нормою. А ефективність правозастосовної діяльності означає її спроможність забезпечити таку своєчасну і погоджену з вимогами закону реалізацію юридичних норм, яка за найменших витрат найбільш позитивно впливала б на регульовані суспільні відносини та поведінку їх учасників у бажаному напрямі.

До основних умов підвищення ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням, варто віднести: 1) обов'язкове прогнозування наслідків прийняття норм кримінального права; 2) вивчення існуючої правозастосовної практики; 3) розробка механізму реального контролю над доходами; 4) усунення диспропорцій у структурі Кодексу, необґрунтованого відступу від типової побудови статей його Особливої частини; 5) організаційне забезпечення процесу внесення змін і доповнень до КК України, зокрема вирішення питання про його концептуальну визначеність; 7) прийняття норми кримінального права відповідно до сформованої політичної, економічної обстановки у країні тощо [13, с. 66–72].

Тому ефективність боротьби зі злочинністю нормами кримінального права істотно залежить від того, як буде організована ця діяльність, якими критеріями її учасники керуватимуться при вирішенні конкретних питань.

Також однією з умов забезпечення ефективності норм кримінального права у запобіганні

кримінальним правопорушенням є створення досконалого законодавства, зрозумілого широким масам.

Розгляд проблеми ролі та значення покарань у системі запобігання злочинності дозволяє дійти висновку, що покарання є вагомою частиною складного механізму превенції, в якому воно (покарання) виконує дві функції – загальну і спеціальну, кожна з яких має своє призначення, коло адресатів, принципи дії, особливості реалізації та ін. Разом із тим покарання справляє запобіжний ефект не само по собі, а в комплексі з іншими кримінально-правовими нормами та інститутами, а також чинниками соціального, психологічного, морального та іншого характеру. При цьому покарання – не панацея від злочинної агресії у широкому смислі слова. Тому від нього не можна вимагати стовідсоткового запобіжного ефекту. Адже в цьому сенсі воно, звісно ж, виконує хоча й вагому, але все-таки допоміжну роль поряд з іншими складовими системи запобігання злочинності.

Література

1. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 38 с.
2. Голіна В.В., Головін Б.М. Загальне запобігання злочинності як одна з цілей кримінального законодавства (кримінологічний підхід). *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Вип. 16. Харків, 2008. С. 49–61.
3. Шеулова І.Д. Превентивна роль застосування покарання. *Науковий вісник*. 2011. № 3. С. 328–335.
4. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / Т.А. Денисова та ін. Київ, 2008. 400 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26.
6. Філей Ю.В. Роль покарання в запобіганні злочинності. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 154–160.
7. Михайліченко Т.О. Ефективність покарання: проблема до вирішення. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. Харків, 2015. С. 243–248.
8. Полянський Є.Ю. Про ефективність кримінальних покарань. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15 трав. 2020 р. Одеса, 2020. Т. 3. С. 95–97.
9. Ягунов Д.В. Паноптично-карцерна держава крізь призму показників пенітенціарної політики ХХІ століття. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 71–85.
10. Рощина І.О. Поняття і складові елементи ефективності норми кримінального права у запобіганні злочинам. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Число 3(19). С. 97–103.
11. Нікітін Ю.В., Рощина І.О. Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів : монографія. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2014. 168 с.
12. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

13. Денисова Т.А. Запобігання злочинам як одна з пріоритетних функцій кримінального покарання. *Право України*. 2009. № 7. С. 66–72.

Анотація

Градецький А. В. Запобігання злочинності засобами кримінально-правового впливу та умови їх ефективності. – Стаття.

В статті досліджується покарання як засіб реалізації запобіжної функції кримінального права. Ефективна протидія злочинності неможлива без застосування справедливої кари за злочини.

Неминучість відповідальності має більше значення для запобігання злочинам, ніж суворість каральних заходів. Іноді держава намагається стримати зростання злочинності суворими санкціями, проте жорстокість покарання не призводить до позитивного ефекту. Жорстокості було більше ніж досить, але злочинності вона не викорінила. Запобігання злочинам будь-якою ціною не може бути принципом кримінальної політики нашої держави.

Тимчасово досягти мети спеціальної превенції можна за допомогою призначення покарання у виді позбавлення волі, проте кінцева мета не завжди досягається, оскільки сутність запобіжного впливу в досягненні постійно триваючого результату. Недопустимо, щоб відбування покарання робило людину більш небезпечною для суспільства, ніж до засудження (досягається антимета). Покарання у виді позбавлення волі скоріше множить наявні недоліки, ніж усуває їх, висуває нові проблеми, ніж вирішує наявні. Таке покарання мало-ефективне для досягнення мети спеціальної превенції.

Автор доводить, що покарання є вагомим частиним складним механізмом превенції, в якому воно (покарання) виконує дві функції – загальну і спеціальну, кожна з яких має своє призначення, коло адресатів, принципи дії, особливості реалізації та ін. Разом із тим покарання справляє запобіжний ефект не само по собі, а в комплексі з іншими кримінально-правовими нормами та інститутами, а також чинниками соціального, психологічного, морального та іншого характеру. При цьому покарання – не панацея від злочинної агресії у широкому сенсі слова. Тому від нього не можна вимагати стовідсоткового запобіжного ефекту. Адже в цьому сенсі воно, звісно ж, виконує хоча й вагомим, але все-таки допоміжну роль поряд з іншими складовими системи запобігання злочинності.

Ключові слова: кримінальне покарання, запобігання злочинності, мета покарання, ефективність, кримінальне право.

Summary

Gradecky A. V. Crime prevention by means of criminal law influence and conditions of their effectiveness. – Article.

The article examines the punishment as a means of implementing the preventive function of criminal law. The effective counteraction to crime is impossible without fair punishment for crimes. The inevitability of responsibility matters more to prevent crime than severity of ranging punishment.

Sometimes the state tries to curb the growth of crime with strict sanctions, however, the cruelty of punishment does not lead to a positive effect. Cruelty was more than enough, but it did not eradicate crime. Prevention of crimes at any cost cannot be the principle of the criminal policy of our state. Temporarily achieve the goal of special prevention can be through the imposition of punishment in the form of imprisonment, but the ultimate goal is not always achieved, since the essence of the preventive effect in achieving a constantly constantly result. It is unacceptable that serving a sentence makes a person more dangerous for society than before conviction (antigoal is achieved).

Punishment in the form of imprisonment rather multiplies the existing shortcomings, than eliminates them, puts forward new problems, than solves existing ones. The author argues that punishment is a significant part of the complex mechanism of prevention, where punishment performs two functions – general and special, each of which has its own purpose, range of recipients, principles of action, features of implementation, etc. At the same time, punishment has a preventive effect not by itself, but in combination with other criminal law norms and institutions, as well as factors of a social, psychological, moral and other nature. At the same time, punishment is not a panacea for criminal aggression in the broadest sense of the word. Therefore, one cannot demand a hundred percent preventive effect from it. After all, in this sense, it, of course, performs an important, but still auxiliary role along with other components of the crime prevention system.

Key words: aim of punishment, criminal punishment, crime prevention, effectiveness, criminal law.